QAŞQADARYO ŞEVALARI LEKSIKASINING LINGVOGEOGRAFIK TADQIQI VA IZOGLOSSALAR XARITASI

Sharipova Shahrizoda Zarif qizi
Shahrisabz Davlat Pedagogika Instituti o‘qituvchisi
https://doi.org/10.5281/zenodo.24200649

Annotatsiya. Maqolada Qaşqadaryo şevalari leksikasining hududiy tabaqalanişi 2000-yildan keyin naşr etilgan manbalar asosida lingvogeografik jihatdan tahlil qilingan. Leksik izoglossalarning uç qatlami ajratilib, ularning umumlaştirilgan sxema-xaritasi taklif etilgan.
Kalit sözlar: Qaşqadaryo şevalari, dialektal leksika, lingvistik geografiya, izoglossa, areal, qarluq lahjasi, qipçoq lahjasi, lingvistik xarita.

Аннотация. В статье на основе источников, опубликованных после 2000 года, в лингвогеографическом аспекте рассмотрена территориальная дифференциация лексики кашкадарьинских говоров. Выделены три слоя лексических изоглосс, предложена их обобщённая схема-карта.
Ключевые слова: кашкадарьинские говоры, диалектная лексика, лингвистическая география, изоглосса, ареал, карлукское наречие, кыпчакское наречие, лингвистическая карта.

Abstract. Drawing on sources published after 2000, the article examines the territorial differentiation of the vocabulary of the Kashkadarya dialects of Uzbek from a linguo-geographical perspective. Three layers of lexical isoglosses are identified, and a generalized schematic map of them is proposed.
Keywords: Kashkadarya dialects, dialect vocabulary, linguistic geography, isogloss, dialect area, Karluk dialect, Kipchak dialect, linguistic map.

Kiriş

Şeva leksikasi xalq turmuşi, xöjaligi va tarixiy aloqalarini eng tez aks ettiradigan til qatlamidir. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi PF-6084-son Farmoni bilan tasdiqlangan konsepsiyada “özbek tili dialektlari xaritasini yaratiş” alohida vazifa sifatida belgilangan, dialektologiya tadqiqotlarini kengaytiriş esa maqsadli körsatkiçlar qatoriga kiritilgan [1]. Bu vazifani viloyatlar kesimidagi lingvogeografik tadqiqotlarsiz bajarib bölmaydi.

Qaşqadaryo bu jihatdan qulay obyekt: viloyatda özbek tilining qarluq va qipçoq lahjalariga mansub şevalar yonma-yon yaşaydi, şahar şevalarida esa tojik tili bilan köp asrlik aloqa izlari saqlangan [2; 3]. 2000-yildan keyin viloyat şevalari leksikasi asosan luğatlar va kiçik maqolalarda yoritildi. X. Jabborov ta’kidlaganidek, viloyat şevalarining yirik, fundamental luğatini tuziş hamon dolzarb vazifa bölib turibdi [2]. Leksik hodisalarning viloyat içidagi çegaralari, ya’ni izoglossalar esa yaxlit xaritaga tuşirilmagan.

Maqolaning maqsadi — naşr etilgan leksik materiallar asosida Qaşqadaryo şevalari leksikasining hududiy tabaqalanişini lingvogeografik jihatdan umumlaştiriş va asosiy izoglossalar tutamining sxema-xaritasini taklif etiş.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili

Tadqiqotning nazariy asosini S. Aşirboyevning “Özbek dialektologiyasi” va “Areal lingvistika” darsliklari taşkil etadi. Keyingi darslikda özbek tilli massiv 12 zonaga, azonal hududlar 7 turga ajratilgan, lingvistik xaritalarning turlari va ularni tuziş tamoyillari bayon qilingan [3; 4]. Til ma’lumotlarini

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

xaritalaş usullari xorijiy qöllanmada [5], özbek şevalarining qarluq, qipçoq va öğuz guruhlari esa turkiy tillar tavsifida [6] yoritilgan.

Hududiy tadqiqotlar içida N. Murodovaning işi e’tiborli: unda Navoiy viloyatining 250 ta tayanç aholi punktidan 15 mingdan ortiq material yiğilib, areal talqin qilingan [7].

Qaşqadaryo şevalarining örganiliş tarixini X. Jabborov şarhlagan [2]. Unga köra, Qarşi şevasini ilk bor Y.D. Polivanov singarmonizmini yöqotgan, eronlaşgan şeva sifatida tavsiflagan; B. Jörayev Yuqori Qaşqadaryo şevalaridan matnlarni qipçoq, oraliq va şahar tipidagi guruhlar böyiça bergan; T. Qudratov Şahrisabz, Yakkaboğ, Çiroqçi va Qamaşi tumanlaridagi oraliq şevalarni tekşirgan; A. Şermatov Quyi Qaşqadaryo şevalarini örganib, viloyat şevalari atlasini (1979) tayyorlagan.

2000-yildan keyingi asosiy leksikografik manbalar — T. Nafasovning 8 mingga yaqin sözni qamragan luğati [8] va X. Jabborovning 3 063 sözli dehqonçilik leksikasi luğati [9]. Sönggi yillarda Qamaşi şevasi leksikasi [10], murojaat şakllarining hududiy xoslanişi [11] va sut mahsulotlari nomlarining şevalararo farqlanişi [12] haqida maqolalar e’lon qilindi. Biroq bu işlarda leksik izoglossalarni viloyat miqyosida xaritalaş vazifasi qöyilmagan.

Tadqiqot metodologiyasi

Material sifatida 2000-yildan keyin naşr etilgan maqolalarda hududi körsatilgan sözlar olindi [2; 10–12]. Birliklar uç mezon böyiça saralandi: hududi manbada qayd etilgan, adabiy tilda muqobili bor, kundalik leksikaga (murojaat, taom, tabiat, relyef) mansub.

Tahlilda lingvistik geografiya, qiyosiy-tavsifiy va areal tahlil usullari qöllandi. Izoglossa deganda til hodisasining tarqaliş çegarasini xaritada körsatuvçi çiziq tuşuniladi [3; 4]. Tayanç nuqtalar sifatida Qarşi şahri va 13 ta tuman markazi olindi. Taklif etilayotgan xarita umumlaştirilgan sxema bölib, aholi punktlari kesimidagi dala sörovi natijasi emas; bu tadqiqotning asosiy çeklovidir.

Tahlil va natijalar

Manbalar qiyosi viloyat şevalari leksikasida uç areal qatlamni ajratiş imkonini beradi (1-jadval).

Birinçi qatlam — şahar tipidagi qarluq şevalari. V.V. Reşetov tasnifida Qarşi, Şahrisabz, Kitob va Yakkaboğ şevalari qarluq-çigil-uyğur lahjasining Qarşi dialektiga birlaştirilgan [3]. Bu şevalar tarqalgan Yuqori Qaşqadaryo leksikasida tojik tilidan özlaşgan sözlar qayd etilgan: *ävğa* “dovon”, *äddisär* “baribir” [2]; Buxoro bilan umumiy murojaat sözlari — *baççа* “bola”, *duxtar* “qiz”, *pisar* “yigit” ham şu qatlamga kiradi [11].

Ikkinçi qatlam — qipçoq (j-lovçi) şevalar massivi; u viloyatning qişloq hududlarida keng tarqalgan [2; 3]. Qamaşi şevasida *kirpi* “tipratikon”, *jir* “yoğ” kabi “Devonu luğotit turk”da ham uçraydigan sözlar faol, fonetikada y > j (*jöq*) va x > q (*qotin*, *tuqum*) mosliklari barqaror [10].

Uçinçi qatlam — viloyatni qöşni hududlar bilan boğlovçi keng areallar. *Çakki* “suzma” sözi Qaşqadaryo va Surxondaryoni birlaştirib, Buxorodagi *çakka*, Samarqanddagi *ayron*, Toşkent va Farğona vodiysidagi *suzma*, Xorazmdagi *çakida* areallariga qarşi turadi [12]. *Ena*, *momo*, *çeça*, *hamsoya*, *oşna* kabi murojaat sözlari ham janubiy viloyatlar va Zarafşon vohasi bilan umumiy [11].

1-jadval.

Qaşqadaryo şevalari leksikasidagi tayanç izoglossalar

№	Şevadagi söz	Adabiy tildagi muqobili	Manbada qayd etilgan hudud	Qatlam	Manba
1	*ävğa; äddisär*	dovon; baribir	Yuqori Qaşqadaryo	1	[2]
2	*baççа, duxtar,*	bola, qiz, yigit	Buxoro, Qaşqadaryo	1	[11]

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

N	Şevadagi söz	Adabiy tildagi muqobili	Manbada qayd etilgan hudud	Qatlam	Manba
	pisar				
3	*kirpi; jir*	tipratikon; yoğ	Qamaşi tumani	2	[10]
4	*ena*	ona	Qaşqadaryo, Surxondaryo, Toşkent viloyati	3	[11]
5	*momo*	buvi	Qaşqadaryo, Surxondaryo, Samarqand va Buxoro janubi	3	[11]
6	*çeça*	yanga	Qaşqadaryo, Surxondaryo, Samarqand, Buxoro, Navoiy	3	[11]
7	*çakki*	suzma	Qaşqadaryo, Surxondaryo	3	[12]

1-rasmda şu uç qatlam çegaralari umumlaştirilgan. Birinçi qatlam izoglossalari Şahrisabz–Kitob–Yakkaboğ vohasi va Qarşi şahri atrofida tutam hosil qiladi. Şarqiy tutamning taşqi halqasi T. Qudratov tavsiflagan oraliq şevalar mintaqasiga töğri keladi [2; 11]: bu yerda ikki lahja birliklari yonma-yon qöllanadi, şu bois izoglossa çiziq emas, kenglikka ega mintaqa sifatida namoyon böladi. Uçinçi qatlam izoglossasi viloyatning Buxoro va Samarqand bilan çegarasi böylab ötadi, janubda esa areal Surxondaryoda davom etadi.

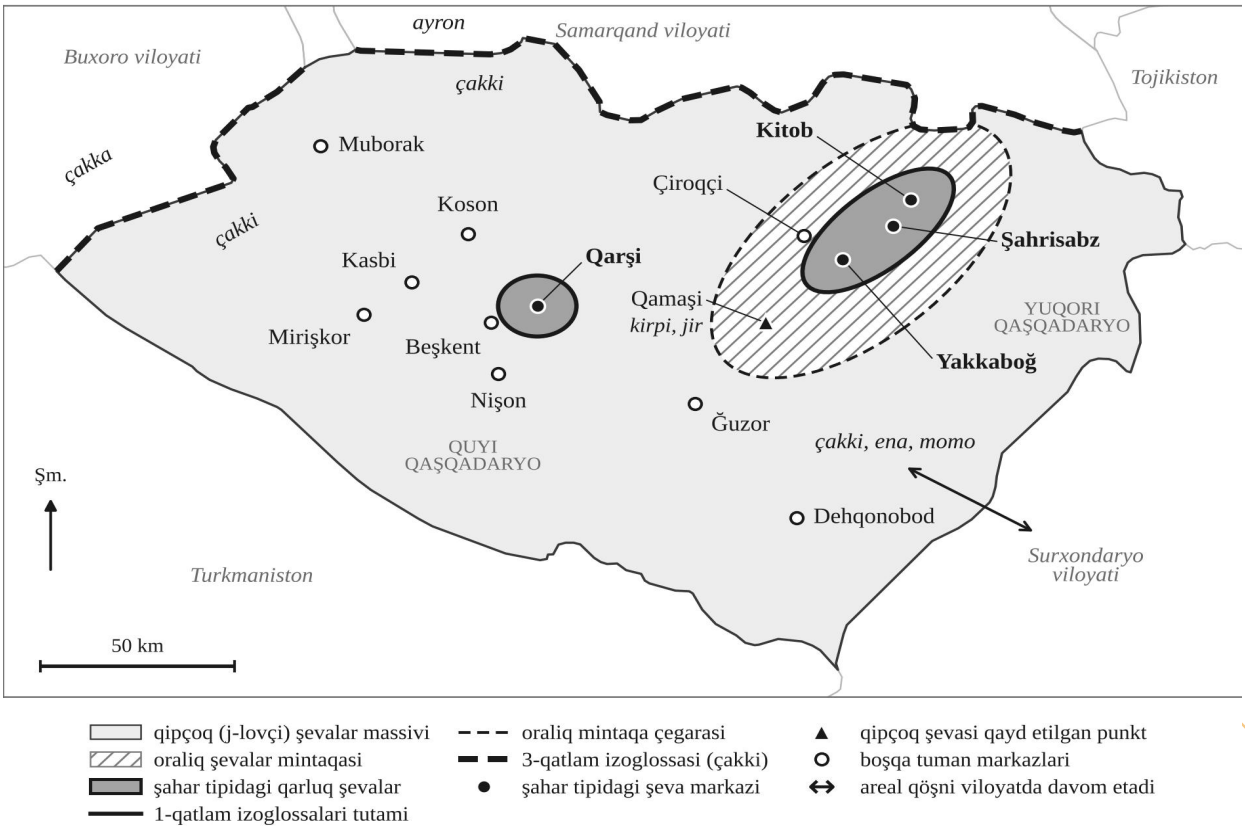

1-rasm. Qaşqadaryo şevalari leksik izoglossalarining sxema-xaritasi ([2; 3; 10–12] manbalar asosida tuzildi)

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

Xulosa va takliflar

1. Qaşqadaryo şevalari leksikasi uç areal qatlamdan iborat: tojikça özlaşmalar salmoqli bölgan şahar tipidagi qarluq şevalari, qadimgi turkiy sözlarni saqlagan qipçoq massivi va Surxondaryo hamda Zarafşon vohasi bilan umumiy janubiy areal.
2. Leksik izoglossalar Şahrisabz–Kitob–Yakkaboğ vohasi va Qarşi atrofida tutam hosil qiladi; tutamning kengligi oraliq şevalar mintaqasini belgilaydi.
3. Manbalarda sözlarning hududi köpinça viloyat yoki tuman darajasida körsatilgan. Aniq xarita uçun barça tumanlardagi tayanç aholi punktlarini qamraydigan yagona savolnoma asosida dala sörovi zarur; N. Murodova tajribasi bunga namuna böladi [7].
4. Sxema-xarita “özbek tili dialektlari xaritasi”ning [1] Qaşqadaryo qismini tuzişda va viloyat şevalari luğatini [2] areal belgilar bilan ta’minlaşda dastlabki asos böladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Özbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 20-oktabrdagi “Mamlakatimizda özbek tilini yanada rivojlantiriş va til siyosatini takomillaştiriş çora-tadbirlari töğrisida”gi PF-6084-son Farmoni. URL: https://lex.uz/uz/docs/5058351
2. Jabborov X. Qaşqadaryo şevalarining örganiliş tarixidan // Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi. 2025. Cilt 8, Sayı 2. S. 139–146. DOI: 10.59182/tudad.1619886
3. Aşirboyev S. Özbek dialektologiyasi: darslik. Toşkent: Nodirabegim, 2021.
4. Aşirboyev S. Areal lingvistika: darslik. Toşkent: Bookmany print, 2023.
5. Lameli A., Kehrein R., Rabanus S. (eds.) Language and Space. Vol. 2: Language Mapping. Berlin; New York: De Gruyter Mouton, 2010.
6. Johanson L. Turkic. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
7. Murodova N. Özbek tili Navoiy viloyati şevalarining lingvoareal talqini: filol. fan. d-ri ... diss. avtoref. Toşkent, 2006.
8. Nafasov T. Qaşqadaryo özbek xalq sözlari. Toşkent: Muharrir, 2011.
9. Jabborov X. Dehqonçilik sözlarining qisqaça izohli luğati. Qarşi: Nasaf, 2016.
10. Ergaşova Ş. Qaşqadaryo viloyati Qamaşi tumani şevasidagi ba’zi leksemalar tahlili // New Renaissance: international scientific and practical conference. 2025. Vol. 2, Issue 10. DOI: 10.5281/zenodo.17449862
11. Pulatova D. Özbek tilida murojaat şakllarining hududiy xoslanişi // ÖzMU xabarlari. 2024. №1/10/1. B. 318–320.
12. Ubaydullayev A., Sa’dullayev S. Sut mahsulotlari leksikasining turli xil şevalardagi körinişlari. URL: https://conference.nuu.uz/index.php/home/article/download/345/318 (murojaat sanasi: 13.11.2026).

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.